

De la Étienne de La Boétie la Václav Havel O incursiune în înțelegerea naturii regimurilor „tiranice”

[From Étienne de La Boétie to Václav Havel
An exploration into the nature of “tyrannical” regimes]

Mihai-Ion GRECU

Abstract: *In the Western intellectual tradition there are several treatises about tyranny and its regimes. The understanding of this kind of regimes was, to a certain point, a central theme in political philosophy. However, there are few works that go beyond the actual surface of the subject. As I intend to argue, Étienne de La Boétie’s Discourse on Voluntary Servitude and Havel’s The Power of The Powerless are two critical standpoints on tyranny, that build-up on a comprehensive analysis of human nature. The main purpose of the following article is to demonstrate how the nature of the tyrannical regimes cannot be grasped in absence of a certain view on human nature. From Étienne de La Boétie reflections on the duality of human behaviour to Havel’s idea of a fictional pact between people and the regime, both inquiries are brought together by the consideration that people cannot thrive in freedom without a government based on human rights.*

Keywords: *post-totalitarian system, fictional pact, habit, human nature, natural rights.*

Introducere

Étienne de La Boétie și Václav Havel sunt doi scriitori și, în esență, doi observatori ai fenomenului politic din epoci foarte diferite. Această asociere, care stă la baza articolului de față, poate părea - pe bună dreptate - arbitrară. Ce-i poate reuni pe un scriitor francez de secol XVI, și pe un dramaturg, disident anticomunist, ce va deveni ulterior șef de stat? Răspunsul ar fi că o lectură atentă a textului cu accente retorice *Discurs despre servitutea voluntară* al lui La Boétie și a eseului *Puterea celor fără de putere* al lui Havel, care, deși despărțite de o perioadă de mai bine de

patru secole, descriu cu acribie natura regimurilor, pe care am putea să le numim „tiranice”. Ele aduc, în moduri diferite, contribuții esențiale în teoria politică și la înțelegerea naturii puterii.

Dacă unele detalii ce compun viața lui Boétie sunt parțial obscure, până și *Discursul* fiind publicat postum de către prietenul său bun Michel de Montaigne în 1575, detaliile vieții lui Havel sunt foarte bine documentate, de la trecutul ca opozant al regimului comunist, și până la ascensiunea în funcția de șef de stat. În opera sa din perioada disidenței, *Puterea celor fără de putere* ocupă un loc special. Eseul reprezintă analiza sa cea mai

rafinată a ceea ce el a numit sistemul „post-totalitar”, investigând, de asemenea, natura mișcării disidente și a mecanismelor puterii din interiorul regimului comunist.

Discursul lui Boétie este o încercare de a înțelege care e „starea” care alimentează regimurile tiranice, care sunt resorturile prin care un tiran se menține la putere, în ciuda evidentului rău pe care îl instaurează regimul său. Abundența surselor antice, citate în corpusul eseului acestuia și absența unei referiri directe la prezentul lui, sunt factori care au întreținut prestigiul acestei scrieri, dându-i un caracter universal, sporind, în același timp, confuzia referitoare la scopurile tratatului.

Obiectivele celor două texte care, deși vizează tipuri de regimuri politice diferite – căci tirania unui singur om avută în vedere de La Boétie nu se poate compara cu sistemul totalitar care impune tirania unei idei prin mijloace tehnice infinit mai subtile – sunt identice. Demersul este același: explicarea tiraniei fie ea de tip monarhic la Boétie, fie ea ideocratică la Havel.

Firul călăuzitor care ne poartă de la Boétie la Havel trece inevitabil prin întreaga tradiție a gândirii politice occidentale. Un scurt și nesatisfăcător excurs în istoria modelului politic al tiraniei va fi necesar pentru a înțelege originalitatea considerațiilor lui Boétie și posibila legătura cu reflecția lui Havel.

Tirania ca model politic

Simpla observare a diversității regimurilor politice impune, pentru

înțelegerea lor, o riguroasă clasificare. Clasificarea în Antichitatea greacă avea ca scop, în primul rând, aflarea celui mai bun regim deci, o implicată ierarhizare. Cele două criterii avute în vedere de Aristotel erau, așadar, numărul celor care dețin puterea și scopul guvernării lui/lor. În această schemă conceptuală, tirania reprezintă un regim în care puterea este exercitată de unul singur și guvernarea este îndreptată către bunăstarea sa. Ceea ce îl plasa în categoria regimurilor rele, transformându-l chiar în cel mai periculos model politic.

Distincția aristotelică a fost preluată de toți gânditorii care au scris despre fenomenul politic, adăugând nuanțe foarte diverse. Însă, înțelegerea tiraniei ca atare a rămas destul de limitată. Primul gânditor, anterior lui Aristotel, care încearcă o analiză care să străpungă suprafața modelului tiranic este Platon. Creionând o teorie a succesiunii regimurilor politice, el nu se rezumă la simpla distincție unul-câțiva-toți (majoritatea), ci construiește un tipar cetățenesc asociat fiecărui regim politic. O abordare psihologizantă, ce poate fi regăsită în ideea de „*principiu al regimului*” elaborată de Montesquieu.

Teama este la Montesquieu principiul-resort al despoțiilor – echivalentul tiraniilor în gândirea lui – aceste regimuri, în care guvernarea nu are o bază legală.

În același registru, al descoperirii fundamentului tiraniei, trebuie integrat și *Discursul* lui Étienne de La Boétie. Dacă filosofia politică de până atunci vedea tirania ca pe o dege-

nerare cumplită a monarhiei, La Boétie le tratează, în schimb, împreună, sugerând implicit că monarhia înseamnă tiranie. El va fi primul care să pătrundă în dimensiunea profundă a tiraniei, reducând până la indistincție – aspect hotărâtor radical – monarhia de tiranie. Această considerație că, guvernarea unui singur om duce iremediabil la tiranie, aruncă cititorul în miezul gândirii politice moderne.

Natura umană între libertate și servitute

Discursul despre servitutea voluntară abordează, printre altele, problematica dualității naturii umane. La Boétie pleacă de la premisa gândirii dreptului natural, că omul este prin natura sa liber, și că, pornind de aici, se pot fundamenta anumite drepturi naturale, care nu depind de o autoritate politică și, pe care ele o transced.

Lavinia Stan sugerează că una dintre consecințele tratatului lui La Boétie este de a valorifica drepturile naturale – care vor sta la baza noțiunii de drepturi ale omului – în opoziție cu abuzurile de putere ale tiraniei¹. O moștenire pe care și Havel o va prelua în încercarea de a demasca eșafodajul de minciuni pe care se baza regimul comunist, concretizată prin faimoasa Cartă 77.

Ideea că omul este de la natură liber reprezintă, așadar, un punct esențial al eseului. Dar, în analiza tiraniei, La Boétie folosește în mod curent noțiunea de servitute, înțeleasă ca exact opusul libertății. Iar întrebarea

care se ridică de la sine, – întrebare la care Boétie încearcă să răspundă –, este: ce-l aduce pe om în „lanțuri”?

Servitutea ne spune Boétie are două cauze majore: constrângerea și obișnuința (sau *adaptarea* cum o va numi mai târziu Havel). În această logică, tiraniile se instituie în trei feluri: prin consimțământul supușilor, prin constrângere armată și cele pe cale ereditară.

În tiraniile instituite de constrângerea armată, tirania este de natură preventivă; ea are menirea de a asigura stăpânirea noului suveran asupra populației. În schimb, tiranul care ajunge prin voința poporului la putere, forța care, de asemenea, îi menține în viață regimul, căci: „*De unde are atâția ochi pentru a vă spiona, dacă nu i-i dați chiar voi? De unde are atâtea mâini pentru a vă lovi dacă nu de la voi? Cum să aibă altă putere dacă nu prin voi [...]*”², dezlănțuie o tiranie pentru a înlătura complet amintirea libertății. În acest punct, al considerațiilor lui La Boétie survine *obișnuința*.

Între *obișnuință* și *natură*, La Boétie o vede pe cea dintâi ca fiind decisivă pentru devenirea omului: „*[...] căci naturalul, oricât de bun ar fi, se pierde dacă nu este întreținut; și educația ne modelează întotdeauna după tiparul ei, în ciuda naturii*”³. Obișnuința este pusă în discuție și în cazul sclaviei prin naștere. Este de presupus, consideră La Boétie, că omului căruia i se refuză prin naștere libertatea, va fi mult mai susceptibil decât oricare altul de a-și trăi existența în servitute.

Raportul existent, deja problematic, dintre *obișnuință* și *natură* este amplificat de un alt pasaj: „*Și totuși nu există moștenitor cât de risipitor și de indiferent care să nu-și arunce ochii câteodată pe registrele tatălui pentru a vedea dacă se bucură de toate drepturile succesiunii sau dacă nu s-a făcut ceva împotriva sa și a predecesorului său.*”⁴. La Boétie lasă această porțiță deschisă, a posibilității redobândirii libertății, ambiguizând și mai mult relația dintre *obișnuință* și *natură*.

Dacă în natura umană coexistă tendințe opuse, cea de a fi liber, dar și aceea de a urma: „*căile hranei ce i se dă*”⁵, libertatea are și o dimensiune incontestabil politică, omul neputând trăi în afara cetății. Libertatea nu poate fi abstrasă contextului politic. Omul nu-și poate cultiva libertatea în afara politicului. Ceea ce face ca tirania să fie un regim *artificial*, contrar naturii, este, cum arăta Étienne de La Boétie, tocmai esența lui liberticidă, bazată pe servitute.

Cum se combate tirania? – este întrebarea care apare natural, căci este o responsabilitate a cetățeanului, de la care provine puterea autorității politice, de a sancționa abuzurile ei. La Boétie propune ca leac pentru tiranie *nesupunerea*. Acest mod de a contracara puterea arbitrară va fi nucleul a ceea ce se va numi teoria *rezistenței pasive*.

La Václav Havel – de ale cărui idei ne vom ocupa în cele ce urmează –, din cauza unui context istoric nefavorabil și a unui regim care nu tolera rezistența „pe față”, soluția trebuia să

fie alta. Sistemul politic trebuia să fie înfruntat înlăturând minciuna lui fondatoare – *ideologia*.

Sistemul post-totalitar și rezilierea pactului ficțional

Care sunt, așadar, deosebirile care despart regimurile politice avute în vedere de La Boétie și pe cel avut în vedere de Havel? Prima parte a eseului *Puterea celor fără de putere* este dedicată tocmai acestei chestiuni. Sistemul „post-totalitar” - Havel numește în felul acesta sistemul politic al vremii sale nu pentru a sugera că el nu mai este totalitar, ci pentru a face distincția dintre el și sistemul violent și intransigent al anilor ‘50, sistemul post-totalitar înlocuind *violența cu ritualul* – se desparte în mod fundamental de orice dictatură „clasică”.

Ruptura aceasta esențială este dată de dimensiunea ideologică, care vrea să justifice sistemul: „[...] *o altă particularitate care distinge sistemul nostru de diverse dictaturi moderne: el are o ideologie disproporționat de concisă, structurată logic, în general ușor de înțeles și, în mod inerent, foarte flexibilă [...] Îi oferă omului un răspuns gata pregătit pentru orice întrebare [...]*”⁶.

Ideologizarea face parte dintr-un proces mai amplu, pe care am putea să-l numim de *ficționalizare* a relației dintre om și puterea politică. Havel pune în lumină acest proces dând exemplul aprozaristului care afișează în magazinul său o lozincă comunistă. La întrebarea de ce o face, – căci e

clar că nu poate fi vorba de un manifest de credință - Havel răspunde că el participă la un ritual elaborat de acomodare la o realitate „aparentă” a regimului. Aparentă, deoarece, pentru aprozariști ca și pentru mulți alții, lozincile nu au nicio semnificație reală.

Pentru Havel, puterea regimului nu rezidă în forța mijloacelor de coerciție de care dispune, prin forța brută, ci tocmai prin aceste ritualuri la care „supușii” se conformează. Insi-nuându-se în viețile oamenilor, într-o măsură în care niciun alt regim nu o făcuse până atunci în istorie, regimul comunist, prin constituția sa, nu tolera vreo formă de opoziție politică. De aceea, rezistența față de regim începea în sfera „pre-politicului”.

Când observatorii occidentali descriau rezistența în fața sistemului comunist numind-o „disidență”, ei operau o împărțire artificială a societății, care lăsa impresia unei opoziții cu caracter politic, tolerată prin „bunăvoință” regimului. Însă, așa cum sugera Havel, demersuri de genul Cartei 77, nu erau orientate politic, ele erau mai degrabă direcționate social și îndemneau la *respectul față de lege*. Respectul față de lege este punctul central al criticii lui Havel la adresa sistemului post-totalitar.

Critica lui pleacă de la observația că niciun alt regim tiranic de până atunci nu dezvoltase o fixație atât de profundă față de lege precum cel comunist. Aspect paradoxal, deoarece el este regimul care se „îngrijora” cel mai puțin de respectarea propriu-zisă a legii.

De ce era atunci aspectul legal atât de important pentru sistem? Răspunsul este că legea făcea parte tot din ritualul regimului. O modalitate de a se legitima în fața cetățenilor era de a oferi aspectul legalității regimului, de a oferi impresia unei lumi ordonate. Astfel că, metoda cea mai facilă de a rezista sistemului era de a sublinia tensiunea lui internă. Demers care s-a materializat, mai ales, prin Carta 77. Cartă care a fost concepută pe fundalul Conferinței de la Helsinki din 1975, prin care statele semnatare – printre care s-au aflat și cele din blocul sovietic – se angajau să respecte drepturile omului, ea a survenit într-un moment tensionat de încălcare a acestora de către regimul comunist cehoslovac.

Aceste încercări de a rezista regimului au fost cele care s-au materializat la „suprafață”, însă caracteristic acelor ani era bogata viață în „subterană”. Împinși de realitatea cenușie a regimului, cei mai mulți cetățeni au încercat să trăiască o viață dublă, în afara politicului, asumând o formă de a *trăi în adevăr*. Cărțile interzise circulau în samizdat, muzica era ascultată pe ascuns, Radio Europa Liberă proliferă în ilegalitate.

Ca și Étienne de la Boétie, Havel propune și el o încercare de a rupe vraja regimul de tiranie, în cazul lui de a rezista sistemului post-totalitar. Modul în care regimul își extrage autoritatea este comparabil cu modul în care un autor de ficțiune pretinde cititorului semnarea unui pact de ficționalitate la intrarea în lumea creată de el. A trăi în adevăr - exprimarea

autentică a *intenției reale a vieții* - este pentru Havel, așadar, expresia a ceea ce am putea numi - în limbaj juridic - o reziliere a pactului de ficționalitate cu sistemul. Astfel începe „disidența”, de la împărtășirea unei convingeri morale că unicul fundament pe care omul ar trebui să-și întemeieze viața este *adevărul*.

Ce s-a schimbat?

Tirania pe care a confruntat-o Havel este, așa cum am văzut, infinit mai subtilă decât cea descrisă de La Boétie. De la metodele de coerciție, mult mai rafinate și mai extinse, până la construcția teoretică ce însoțea constituția regimului, sistemul post-totalitar era extrem de greu de combătut.

Acest fundal ne îndreptățește întrebarea: *ce s-a schimbat?*. Căci este evident că - spre a lua exemplul oferit de Alain Besançon - poliția politică a țărilor Rusiei nu se putea compara cu structuri polițienești de tipul CEKA, și mai apoi precum cele ale KGB-ului⁷. Această comparație pune în oglindă un regim tiranic „clasic” și unul *modern*.

Am văzut deja că La Boétie subliniază contradicția internă a naturii omului, însă el nu-și pune problema unei *mutații* pe care ar putea s-o suferi ea. Experiența totalitarismului (re)aduce, în schimb, la suprafață, vechea temă a dualității. Scopul declarat, urmărit cu consecvență de totalitarismele secolului al XX - lea era tocmai dorința de a crea un nou individ, de a rescrie natura lui. *Care a*

fost patul germinativ favorabil apariției unor asemenea mișcări de ruptură? - întrebare esențială, care nu poate face abstracție de particularismul condițiilor istorice, politice și sociale ale dezvoltării diferitelor forme de totalitarism. Însă, există un anumit grad de generalizare care reunește aceste mișcări de sciziune - *criza omului modern*.

Criza omului modern este indiso-ciabil legată de avântul dezvoltării tehnice în secolul XX. Pe urmele acestei noțiuni, Havel încadra tragedia regimului în care trăia într-o panoramă mai elaborată a „*crizei civilizației tehnice contemporane în ansamblu*”⁸. În prelungirea reflecțiilor lui Heidegger și Ortega y Gasset, el vede peisajul astfel: „*Criza profundă a identității umane, cauzată de <<viața în minciună>> și capabilă să genereze în mod retroactiv această viață, are, fără îndoială, dimensiunea sa morală: se manifestă, printre altele ca o profundă criză morală a societății. Un om care a decăzut de pe scara de valori a consumatorului, <<dizolvat>> în amalgamul spiritului de turmă civilizațional [...] este un om demoralizat*”⁹.

Sistemul post-totalitar se insera, așadar, în vidul de semnificație, pe care viața omului înceta s-o mai aibă. Prin puterea lui tutelară, el lua asupra-și toate deciziile care-l privesc pe om, scutindu-l de responsabilitatea asociată vreunei acțiuni.

La întrebarea *ce s-a schimbat?* - un răspuns posibil ar fi că omul și-a redefinit noțiunile referitoare la uma-

nitare, scopul ei în general, și la libertate.

O reflecție a lui Havel, congruentă cu ceea ce spunea La Boétie despre obișnuință, este că mulți oameni care trăiau în regimurile comuniste renunțaseră de mult la ideea libertății, iluzionându-se cu credința că sistemul se va reforma, că va abandona deprinderile opresive și că, în fond, se va „liberaliza”. Iar viața lor va deveni, pe cale de consecință, mai bună.

Acest mod de a gândi, pe care La Boétie a fost primul să-l observe, este extrem de dăunător, pentru că el îndepărtează omul de la observarea naturii autentice a regimurilor tiranice: „reforma” este menită să simuleze schimbarea, să ofere aparența că regimul se adaptează la noile cerințe ale cetățenilor, însă esența lui rămânând nealterată. Esența lui era dată de disprețul față de nevoile cetățeanului, de subordonare față de niște structuri impersonale, și, în fine de „*autopropulsare*”.

Concluzie: apărarea libertății

Poate că moștenirea celor două tratate este, mai presus de orice, un elogiu al libertății. Libertatea este pentru La Boétie cel mai însemnat dar al naturii pentru om. Tirania este regimul care atentează la acest drept natural, compromițând însăși natura umană. Bazându-se pe ideea că puterea vine de jos în sus, La Boétie revitalizează o teorie de sorginte antică, că omul nu poate trăi în afara cetății, că libertatea are și o dimensiune inevitabil politică.

Peste mai bine de două secole de la apariția *Discursului*, Benjamin Constant va face o distincție fundamentală în ceea ce privește noțiunea de libertate, adâncind reflecția unei întregi tradiții liberale. *Despre libertatea anticilor și libertatea modernilor* dezvoltă tensiunea dintre libertatea politică, caracteristică polis-ului antic, în opoziție cu libertatea modernă, prin excelență privată, ce se manifestă *față de* autoritatea politică. Concluzia lui Constant este că libertatea privată nu poate exista într-un regim în care cetățenii să fie indiferenți față de fenomenul politic.

Sinteza dintre cele două tipuri de libertăți – politică și privată – creează o națiune modernă ieșită din servitute. Pornind din acest punct, experiența secolului trecut a demonstrat, într-un mod tragic, că libertatea privată este imposibilă fără garanțiile puterii politice.

În continuarea acestei problematice, vitalitatea mișcării cehoslovace de disidență a constatat în a face clară imposibilitatea trăirii unei vieți în adevăr în prezența unui regim care îi înregimenta pe oameni în minciună. În faimosul caz al incriminării trupei de muzică rock The Plastic People of The Universe, moment declanșator al inițiativei Cartei 77, Havel scria că: „*Un sentiment real de solidaritate s-a trezit în oameni, iar ei și-au dat seama că a nu se ridica în numele libertăților altora însemna renunțarea voluntară la propria libertate [...]*”¹⁰. Acest pasaj exprimă chintesența mișcării pe care Václav Havel a reprezentat-o.

Disidența a însemnat mai mult decât un interes trecător și partizan de a răsturna un regim politic; ea i-a legat într-un mod profund pe aderenții ei, a creat un climat moral de afirmare a libertății. „Oare aceste grupuri nu apar, nu trăiesc și nu dispar sub presiunea unei nevoi concrete și autentice, fără a fi împovărate de balastul unei tradiții golite de sens? Nu este oare încercarea lor de <<a

trăi în adevăr>> în mod coerent și un sentiment reînnoit al <<responsabilității superioare>> în mijlocul unei societăți indifferente, cu adevărat un semn al unui gen de reconstrucție morală incipientă?”¹¹.

În final, rămâne la latitudinea omului modern să decidă dacă Jan Patočka avea sau nu dreptate când spunea că: *Există într-adevăr lucruri pentru care merită să suferim.*

Note

- ¹ Étienne de La Boétie, *Discurs despre servitutea voluntară*, Editura Universal Dalsi, 2006.
- ² *Ibidem*, p. 27.
- ³ *Ibid.*, p. 35.
- ⁴ *Ibid.*, p. 34.
- ⁵ *Ibid.*, p. 39.
- ⁶ Václav Havel, *Puterea celor fără de putere în: Deținut politic și președinte.*

Singur împotriva sistemului, Curtea Veche, București, 2021, p. 349.

- ⁷ Alain Besançon, *Sfânta Rusie*, Traducere din franceză de Vlad Russo, Editura Humanitas, București, 2013, p. 122.
- ⁸ Václav Havel, *Puterea celor fără de putere în op. cit.*, p. 461.
- ⁹ *Ibidem.*, pp. 383-384.
- ¹⁰ Václav Havel, *Puterea celor fără de putere în op. cit.*, p. 387.
- ¹¹ *Ibid.*, p. 471.

Bibliografie

Lucrări cu caracter general și special

- BESANÇON, Alain, *Sfânta Rusie*, Traducere din franceză de Vlad Russo, Editura Humanitas, București, 2013.
- BOÉTIE, Étienne, *Discurs despre servitutea voluntară*, Editura Universal Dalsi, 2006.

din cehă de Gabriela Georgescu și Mircea Dan Duță, Curtea Veche, 2021.

Articole și studii

- CONSTANT, Benjamin, „Despre libertatea anticilor și libertatea modernilor” în *Scrieri politice*, Traducere de Cristian Preda și Miruna Tătaru-Cazaban, Editura Nemira, 2001.
- HAVEL, Václav, „Puterea celor fără de putere” în *Deținut politic și președinte. Singur împotriva sistemului*, Traducere

